

واحد پژوهش‌های اسلامی و علوم انسانی

http://seminars.usb.ac.ir/courses

email: omreco@usb.ac.ir

تیرم - ماهت فروردین 1399

تیرم - ماهت فروردین 25 1399

تحلیل گفتمانی قالیچه های دوره قاجار با مضمون قصه های قرآنی و شخصیت های اسلامی

سمانه احمدی والهام دیبامقدم

عضو هیأت علمی دپارتمان هنر، دانشکده مائده، دانشگاه فنی و حرفه ای استان گلستان، گرگان، ایران

مدرس موظف دپارتمان هنر، دانشکده کوثر، دانشگاه فنی و حرفه ای استان گلستان، ایران

چکیده

صنعت فرش در ایران از پیشینه و قدمت طولانی برخوردار است، اما در دوره قاجار (نیمه دوم قرن سیزدهم قمری/ نوزدهم میلادی) تحت تاثیر عواملی چون آشنایی و علاقه‌مندی تجار و مردم اروپا نسبت به فرش ایران و تقاضای روزافزون برای این کالا در بازارهای جهانی، سرمایه داخلی و خارجی در این رشته تولیدی به کار افتاد و صنعت فرش احیا و از رونق و شکوفایی خاصی برخوردار شد. هدف این پژوهش تحلیل گفتمانی قالیچه های دوره قاجار با مضمون قصه های قرآنی و شخصیت های اسلامی است. روش تحقیق تاریخی-توصیفی بود و از روش گردآوری داده‌ها بصورت کتابخانه‌ای و میدانی بهره برده شد. نتیجه تحقیق نشان داد که تأثیر گفتمان‌های دینی مختلف در فرش‌های بررسی شده به صورت بازنمایی پیام‌آوران، رهبران، آیات و روایات بوده است. برای نمونه آیات قرآنی در فرش‌های محرابی و تصویر امام علی (ع) در فرش‌های تحت تأثیر گفتمان اسلامی مشاهده می‌شود. همچنین بازنمایی داستان قربانی کردن حضرت اسماعیل (ع) (اسحاق) بر روی فرش‌ها نیز تأثیر مشترک گفتمان‌های دینی اسلام، یهودیت و مسیحیت به شمار می‌آید.

کلمات کلیدی: فرش قاجار، قصه های قرآنی، شخصیت اسلامی، تحلیل گفتمان.

- مقدمه

اوایل قرن ۱۳ (۱۲۰۹ تا ۱۳۴۴ ه. ق. / ۱۷۹۴ تا ۱۹۲۵ م) سرآغاز یکی از دوره‌های پرفرازونشیب تاریخ این کهن سرزمین است. قاجارها از نژاد ترک هستند و در دوره شاه اسماعیل این ایل در دربار صفویه نفوذ بسیار کرد و به مدت ۲۵۰ سال در دوره‌های صفویه، افشار و زندیه در حوادث و اتفاقات ایران نقش داشته‌اند. در نهایت در تاریخ (۱۲۰۹ ه. ق. / ۱۷۹۴ م) با تاج گذاری آقا محمد خان سلطنت این طایفه بر ایران آغاز و بعد از بر تخت نشستن هفت پادشاه دیگر در تاریخ (۱۳۴۴ ه. ق. / ۱۹۲۵ م) با سلطنت آخرین شاه قاجار یعنی احمدشاه پایان یافت. سلطنتی که در طی مدت بالغ بر یک قرن تغییرات عدیده ای را در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی مذهبی در سطح کشور ایجاد کرد. عوامل متعددی در ظهور این تغییرات دخیل بودند از جمله این عوامل زمینه ساز می‌توان به ویژگی‌های اخلاقی پادشاهان دوره قاجار، سفرهای اروپایی آنان، باز شدن پای نمایندگان و کمپانی‌های مختلف کشورهای غربی به داخل ایران و به تبع آن ورود مدرنیته، ظهور فرقه‌های مذهبی و تبلیغ ادیان مختلف، تأسیس دارالفنون و ورود معلمین اروپایی به ایران و اعزام محصلین ایرانی به خارج از کشور که سبب ورود جریان‌های فکری جدید به داخل ایران شد.

در این دوره هنر نیز به مانند دیگر مسائل این دوره دچار تحولات بی شماری شد، از جمله این هنرهای متحول شده قالیبافی است. پیش از آن نیز قالیبافی در سرزمینمان و در نزد مردمانمان به عنوان یکی از هنرهای ارزشمند و همچنین نشان هویتی ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته است. این هنر بعد از یک دوره کوتاه بی توجهی در دوره‌های افشار و زندیه، در این دوره کم‌کم احیا می‌شود و جان تازه‌ای می‌گیرد، به طوری که فرش در زندگی و فرهنگ اجتماعی ایرانیان در اواخر دوره قاجار چنان اهمیت و حرمتی می‌یابد که بازتاب آن را هم در نقاشی و هم در عکس‌های قاجار می‌توان دید (ژوله، ۱۳۸۱). ایرانیان مرفه که داشتن قالی و قالیچه را در منازل خود وسیله رفاه و از اسباب شوکت میدانستند کم‌کم به خرید قالی و قالیچه متمایل می‌شوند و به این جهت تجارت فرش در بازار داخل و خارج رونق می‌گیرد (نصیری، ۱۳۸۵). نقش فرش ایران در دوره قاجار متأثر از هنر دست‌نقاشان چیره‌دست و نگارگران خوش ذوق بود. در این زمان به واسطه رابطه با غرب و سفر نقاشان ایرانی به اروپا، ورود هنرمندان غربی به ایران برای آموزش هنر غرب، گسترش روابط ایران و اروپا، آشنایی ایران با تمدن غربی که از نمونه‌های آن ورود صنعت چاپ و عکاسی بود و همچنین رواج فرنگی‌مآبی در ایران منجر به کمرنگ شدن اسلام و آموزه‌های آن در این دوره شد؛ در حالی که این دیدگاه در دوره‌های قبل از قاجار چندان مورد استقبال نبود و تنها گفتمان اسلامی و فرهنگ اسلامی مخصوص شیعی‌گری مورد پسند بود. از نتایج تحولات تغییر نگرش در دین می‌توان به کمرنگ شدن تعصبات دینی و مذهبی بخصوص اسلام و شیعه‌گری و حضور جدی‌تر سایر ادیان و مذاهب و فرقه‌ها از جمله مسیحیت و دین یهود اشاره کرد. این مسئله به وضوح در هنر این دوره قابل مشاهده است.

از آنجایی که مذهب و اندیشه‌های مذهبی از مقوله‌های بحث‌برانگیز این دوره به شمار می‌روند، هدف اصلی این پژوهش این است که رابطه دین با شرایط فرهنگی و اجتماعی و تأثیر آن بر روی هنر فرش را مورد بررسی قرار دهد. طی این بررسی، فرش‌های این دوره و تأثیرات مذهب بر روی طرح‌های آن مورد کندوکاو قرار می‌گیرد. بدین منظور مختصات گفتمانی دین و مذهب در عصر قاجار نیازمند ارزیابی است.

فرهنگ ایران در دوره‌های مختلف متأثر از شرایط اجتماعی، سیاسی و غیره بوده است و این تأثیرات همواره در قالب هنر به منصفی ظهور رسیده است، بررسی تأثیر هر یک از این عوامل بر روی هنرهای موجود در این سرزمین یکی از جنبه‌های مهم تاریخی، فرهنگی و هنری ایران را بیان می‌کند. فرش یکی از اصیل‌ترین هنرهای ایرانی و آینه فرهنگی این کهن

سرزمین است که نمادها و نشانه‌های موجود در آن بازگو کننده‌ی مفاهیم خاصی است که برای فهم آنها نیاز به بررسی جنبه‌های مختلف است.

در دنیای امروز اختلاف بین ادیان و مذاهب، مسئله‌ای است که منجر به خدشه دار کردن آرامش و صلح جهانی شده است. این پژوهش سعی بر آن دارد تا با شناسایی نمادهای ادیان مورد تحقیق با استفاده از هنر فرش، صلح و دوستی و گفت‌وگو را از این طریق بین پیروان ادیان و مذاهب برقرار کند و رسالت اصلی هنر که رسانیدن پیغام و زبان انتقال پیام است را در قالب هنر فرش یادآوری کند.

-فرش در دوره قاجار

دوران شکوه و عظمت قالی ایران دوره صفویه است، در دوره صفویه هنرها از جمله فرش تحت حمایت پادشاهان قرار گرفت و علاقه شاهان صفوی به فرش سبب شد تا این هنر از درجه و مرتبه یک شغل و حرفه روستایی تا مقام یکی از هنرهای زیبا پیشرفت کند. در این دوره بود که زیباترین و به یادماندنی‌ترین قالیها چه از نظر طرح و نقش و چه از نظر مواد اولیه و فن بافت در کارگاه‌های قالی بافی سلطنتی به دست هنرمندان ماهر و چیره دست بافته شد. این فرش‌ها اکنون زینت بخش موزه‌های دنیا و مجموعه‌های خصوصی هستند. طرح این قالی‌ها هنوز پس از گذشت صدها سال مورد تقلید و باز بافی هنرمندان معاصر قرار گرفته است (تاجبخش ۱۳۸۲).

اما چنین به نظر می‌رسد که با افول صفویان قالی بافی نیز رو به زوال رفت و بعد از این دوره قالی بافی دچار رکود و کساد شد. در سال‌های پایانی پادشاهی صفویه تا فتنه افغان‌ها که منجر به انقراض این سلسله شد توجه چندانی به هنر قالی بافی نشد، اما تعداد اندکی قالی نفیس در این دوره بافته شد که اثری از آنها در ایران نیست. این فرش‌ها در پی بی‌توجهی و نگهداری نامطلوب از بین رفته‌اند، به شرکتها و تجار خارجی فروخته شده‌اند و یا از ایران خارج شده‌اند. در فتنه افغانها آنچه از این هنر باقی مانده بود نیز از بین رفت، در دوره افشار و زندیه به سبب ضعف اقتصادی و اوضاع نابسامان سیاسی کارگاه‌های قالی بافی تعطیل شد و این هنر اعتبار خود را در بازارهای داخلی و خارجی از دست داد. قالی بافی بعد از جنگ‌های ایران و روس و آغاز پادشاهی ناصرالدین شاه دوباره رونق گرفت (حشمتی رضوی، ۱۳۸۰؛ حکمت نژاد، ۱۳۸۵؛ نصیری، ۱۳۸۵؛ ادواردز، ۱۳۶۸).

پادشاهی قاجار در اوایل نسبت به هنر فرش بی‌اهمیت بود. قبل از رونق دوباره قالی بافی عموماً از این صنعت به عنوان صنعتی مهجور و حرفه‌ای روستایی که توسط ایلات و عشایر برای مصرف داخلی و فروش در شهرها مورد استفاده قرار می‌گرفت، یاد می‌شد. در اوایل قرن سیزدهم هجری قمری زمانی که به طور ناگهانی با تقاضای انبوه اروپائیان آن هم برای صدور قالی به اروپا روبه‌رو شدند، این هنر دوباره احیا شد و جان تازه‌ای گرفت. صادرات فرش برای اولین بار از تبریز آغاز شد و به دلیل ارزش و اهمیت این واقعه تصاویری از عدل بندی و حمل فرش بر روی کارت پستال‌های آن زمان به چاپ رسید. به دلیل تقاضای فراوان اروپائیان برای خرید قالی ایران و برای تأمین این نیاز در سال ۱۸۷۸ م / ۱۲۹۵ ه.ق در تبریز و سپس در سلطان آباد (اراک) اولین شرکت انگلیسی - سوئسی به نام زیگلر تأسیس شد.

پس از مدتی شرکت‌های دیگری با مدیریت و سرمایه‌های تجار اروپایی در شهرهای مختلف ایران تأسیس شدند برای نمونه می‌توان به شرکت برادران کاستلی، قالی مشرق زمین و شرکت شرق لندن اشاره کرد. این شرکتها به فعالیت در حوزه بافت و صادرات فرش پرداختند و همین فعالیتها خسارات جبران ناپذیری به این هنر و صنعت وارد آورد. تقاضای روزافزون اروپائیان

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://conferences.usb.ac.ir/025000

025000@usb.ac.ir

تیرم - مهت فروردین 20 آبان 1399

تیرم - مهت فروردین 25 آبان 1399

برای خرید فرش دستباف ایرانی سبب شد تا شرکت‌ها برای به دست آوردن سود بیشتر فرش‌هایی با قیمت ارزان و مناسب بازارهای خارجی تولید کنند. این امر سبب رواج بی‌گروه بافی، جفتی بافی برای تسریع در عملیات بافت فرش، رواج رنگ‌های شیمیایی برای ارزان شدن قیمت فرش شد. (ژوله، ۱۳۸۱؛ اتیک، ۱۳۸۴).

- طرح‌ها و تحولات فرش در دوره قاجار

دوره قاجار را می‌توان یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی برای هنر قالی و قالی بافی ایران به حساب آورد. در این برهه زمانی طرح‌های قالی از سویی پایبند به الگوها و طرح‌های رایج گذشته بود و در مواقعی نیز بسته به شرایط و مقتضیات زمانی این طرح‌ها دچار تغییر و دگرگونی شدند؛ اما می‌توان به طور کلی بیان کرد که طرح‌های این دوره نسبت به طرح‌های پرتکلف و فاخر دوره صفوی تا حدی ساده شده بود و این امر به این دلیل بود که فرش دوره قاجار از یک هنر درباری به هنر مردمی و محلی تبدیل شده بود. علاوه بر کارگاه‌های قالی بافی سلطنتی که در دوره صفوی وجود داشت، در این دوره در شهرهای مختلف و خانه‌های مردم عادی نیز می‌توان فرش و فرش بافی را مشاهده کرد. این مسئله ناشی از عجز شدن هنر با زندگی مردم در شهرها و روستاهای ایران بود (صباغ پور، شایسته فر، ۱۳۸۸).

در این دوره به دلیل نظم اجتماعی و آرامش سیاسی نسبی که به وجود آمده بود، فرصتی برای احیای این هنر صنعت فراهم شد. سه تن از پادشاهان مشهور این سلسله یعنی فتحعلی شاه، ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه سنت‌های پادشاهان گذشته ایران را دنبال کردند و مردم در ثبات نسبی جامعه توانستند به کسب و کار، دادوستد و بافندگی بپردازند. در دوره قاجار بود که کارگاه‌های قالی بافی دوباره در شهرهای ایران دایر شد و آوازه قالی‌های ایران در داخل و خارج از کشور پیچید. قالی بافی در دوره ناصرالدین شاه زبانه زد خاص و عام شد و جهانیان ایران را بانام قالی شناخته و هنر ایرانیان را با قالی ارزیابی می‌کردند (ادواردز، ۱۳۶۸، حکمت نژاد، ۱۳۸۵).

در دوره ناصرالدین شاه در زمینه هنرهای صناعی فقط قالی بافی از اهمیت و ارزش شایان توجهی برخوردار بود و فراتر از مرزهای ایران پیش رفت. این صنعت در قرن بیستم بار دیگر در کاشان شکوفا شد و این نخستین بازسازی فرش پس از شکوفایی اش در عصر صفوی بود (اسکار چا، ۱۳۷۶؛ صباغ پور، شایسته فر، ۱۳۸۸).

در این زمان طبقات تازه به دوران رسیده در کشورهای صنعتی اروپا و همچنین ایرانیان مرفه که داشتن قالی و قالیچه را در منازل خود وسیله رفاه و از اسباب شوکت میدانستند، کم‌کم به خرید قالیچه متمایل شدند. به همین دلیل تجارت فرش در بازارهای داخل و خارج رونق گرفت و ترکیه به بازار خوبی برای فروش قالی‌های ایران تبدیل شد. تجارت فرش مهم‌ترین فعالیت بازرگانی در ایران قلمداد می‌شد. در این زمان سیاحان زیادی به ایران آمده و در مراجعت تعدادی فرش به عنوان ره آورد سفر همراه خود می‌بردند، سیاحان و جهانگردان در سفرنامه‌های خود اشارات مفصلي به دست بافت‌های ایرانی، مرغوبیت و دوام آنها داشتند و این امر خود انگیزه دیگری است تا اروپائیان برای خرید و جمع‌آوری قالی‌های ایرانی تشویق شده و راهی ایران شوند (نصیری، ۱۳۸۵؛ حشمتی رضوی، ۱۳۸۰).

تحولات عظیمی را هنر ایران در دوره قاجار به خود دید که به تصویری شدن غالب گونه‌های هنری منجر شد. فرش نیز به مانند سایر هنرهای این دوره پذیرای این تغییر و تصویری شدن طرح‌ها شد. فرش‌هایی موسوم به فرش‌های تصویری در این دوره ظهور پیدا کردند. اگرچه سابقه تصویرسازی با توجه به مکتوبات به دوران قبل از اسلام می‌رسد و در کتب و منابع از وجود فرش‌های در زمان خلافت المنتصر که تصویری از ولیدابن عبدالملک در آن وجود داشت، آمده است؛ اما متأسفانه از قالیچه

های عکس دار آن زمان چیزی به دست ما نرسیده است. بعد از ورود سلام به ایران و در پی منع تصویر سازی بر روی قالی تا زمان صفویه، ما شاهد هیچ فرش تصویری نیستیم. در زمان صفویه و با رسمی شدن مذهب تشیع و ایجاد نهضت جدید فکری و فرهنگی، تصویرسازی تا قبل از این دوره تنها برای به تصویر کشیدن داستان های ادبی و اشعار مورد استفاده بود. اندازه این تصاویر از اندازه کتاب ها بیشتر نبود و در دوره صفویه تغییرات تازه ای پیدا کرد و اندازه آنها بزرگتر شد. از این تصاویر برای تزئین دیوار کاخها، بازار، حمامها و امامزاده ها و پرده های تعزیه استفاده می شد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۷). انتقال تصویر بر روی فرش به دلیل استفاده از آن در مساجد و منازل به سرعت سایر هنرهای تصویری صورت نگرفت. این امر در مورد قالی بسیار کندتر بود. می توان گفت شروع تصویر بافی به شکل جدی آن در دوره قاجار و همزمان با شروع تحولات در سایر رشته های هنری و همچنین وقوع جنبش های جدید صورت گرفت. ورود عکاسی، ورود نقاشی های اروپایی که بر روی کارت پستال ها و همچنین جعبه های لوازم آرایشی و شکلات که از اروپا به ایران، سبب ارتباط روزافزون غرب با ایران بود. علاوه بر نقاشی و عکاسی، چاپ سنگی نیز در هنر دوره قاجار تأثیرگذار بود. عکاسی و چاپ سنگی باعث شد تا تصاویر در مقیاس انبوه در اختیار مردم قرار بگیرد همچنین باعث تغییر سلیقه هنری هنرمندان و مردم بود.

سلیقه مردم باعث شد تا هنرمندان نیز موضوعات مورد علاقه مردم را در آثار هنری خود به کار گیرند برای مثال می توان به سیمای قهرمانان اسطوره ای همچون رستم، خسرو و شیرین و بهرام گور به اشکال گوناگون در تصاویر چاپ سنگی، تصاویر بزرگان جهان تشیع همچون امام علی (ع) و امام حسین (ع) در تصاویر چاپ سنگی اشاره کرد. این تغییرات در فرهنگ عامه به عنوان پدیده ای نو محسوب می شد و تکثیر زیاد تصاویر مهم ترین منبع الهام در نقاشی دیواری، تزئینات گچبری، بافته ها، فرش ها و برخی دیگر از لوازم زندگی خصوصی به شمار می رفت. در این بین هنرمندان در زمینه قالی بافی نیز قسمتی از فضای فرش را در اختیار تصویر قرار دادند. به طور کلی می توان گفت که شرایط اجتماعی، سیاسی چه در پیدایش و چه در رونق قالیچه های تصویری نقش اساسی و عمده ای را ایفا کردند (رشادی، مراثی، ۱۳۹۰؛ کلینی، سانتو، ۱۳۹۴).

هنر این سرزمین ویژگی های خاصی دارد که از آن جمله می توان به تأثیر پذیری از آمیزه های دینی و اسلامی اشاره کرد. این تأثیر پذیری را می توان در قالی این دوره و نیز تغییر در طرح های این دوره مشاهده کرد. نمونه شاخص این تغییر را در قالی های تصویری این دوره مشاهده می کنیم که دارای مضامین دینی و ادبی و عرفانی است (وند شعاری، ۱۳۹۳، آهنی، یعقوب زاده، وند شعاری، ۱۳۹۵). این مضامین عموماً بر روی متن فرشها ظاهر میشد و عموماً همه و یا بخشی از فضای فرش را اشغال می کرد که این فضا بیشتر متعلق به متن فرش بود و حاشیه و جایگاه آن نیز معمولاً دچار تغییراتی می شد، اما بافنده ها و یا طراحان سعی می کردند تا حداکثر فضا را برای نشان دادن تصاویر در نظر بگیرند (رشادی، مراثی، ۱۳۹۰).

مهم ترین موضوعات قالی های تصویری در یک طبقه بندی کلی عبارت اند از:

- ۱- تصاویر پادشاهان نظیر فتحعلی شاه قاجار، ناصرالدین شاه و...
- ۲- داستان های حماسی و ادبی ایران نظیر لیلی و مجنون و...
- ۳- موضوعات مذهبی و داستان های دینی قرآن نظیر قربانی کردن حضرت ابراهیم، داستان یوسف پیامبر و...
- ۴- تصاویری مربوط به درویش مانند نور علی شاه و صوفی گری
- ۵- چهره زنان و دختران زیبارو
- ۶- تصاویری از حیوانات مختلف (ژوله، ۱۳۸۱).

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://seminars.uob.ac.ir/courses

emreco@uob.ac.ir

تیرم - ماه فروردین 1399

25 اسفند 1399

قسمتی از تحولات دوره قاجار با ورود عکاسی به ایران آغاز می شود که زمینه ای مناسب برای تأثیرگذاری و تأثیر پذیری از فرش را فراهم می کند. ورود و نفوذ تصاویر بر روی فرش کندتر از سایر هنرها بود، زیرا قالی به عنوان یک هنر کاربردی برای استفاده در منزل و یا عبادت در مساجد بود. ورود تصویر به روی فرش باعث تغییر این عملکرد بود و قالی را از هنر کاربردی صرف و استفاده در روی زمین و زیر پا به یک هنر تزئینی و انتقال آن به روی دیوار به صورت یک تابلوی نقاشی تبدیل کرد (اردکانی موقتی، ۱۳۹۰).

از اتفاق های مهم زمان ناصرالدین شاه در زمینه عکاسی و فرش می توان به شروع صادرات قالی در این دوره از بازار تبریز اشاره کرد و این رخداد به قدری مهم بود که دوربین های عکاسی تصاویر عدل بندی قالی و صدور آن از بازار تبریز را بر روی کارت پستال های این دوره ثبت کردند. در اواخر این دوره بود که فرش در زندگی و فرهنگ اجتماعی مردم چنان اهمیت یافت که بازتاب آن را در نقاشی ها و عکس های آن دوران می توان مشاهده کرد. این هنر به عنوان عنصر تزئینی در مجالس و اجتماعات دوره قاجار دیده می شد. در عکس های این دوره نیز می توان حضور فرش را مشاهده کرد (ژوله، ۱۳۸۱).

تصویر ۱- صادرات فرش از بازار تبریز - چاپ شده بر روی کارت پستال های قاجار (ژوله، ۱۳۸۴)

با رواج عکاسی در ایران از فرش به عنوان عنصر تزئینی در عکس های آن دوره استفاده می شد. با شروع انقلاب مشروطه عکس و عکاسی حضوری جدی و پررنگ در جامعه پیدا کرد و عکاسان تمام لحظات این رخداد مهم را به ثبت رساندند؛ همچنین بسیاری از سران و افراد مهم در این انقلاب عکس هایی از خود به همراه فرش را به یادگار گذاشتند.

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://seminars.uib.ac.ir/025000

025000@uib.ac.ir

تیرم - چات فروردین 20 اسفند 1399
 آذرین - چات فروردین 25 اسفند 1399

تصویر ۲- عکسی از میرزا کوچک خان که در پشت او فرش دیده میشود (ژوله، ۱۳۸۴)

مدرسه نقاشی توسط کمال الملک در دوره مظفرالدین شاه تأسیس و کلاس‌های این مدرسه در باغ نگارستان برپا می‌شد و کارگاه طراحی نقشه فرش و بافندگی نیز در این مدرسه دایر شد. استاد جمشید امینی از پرورش یافتگان این مدرسه و شاگرد کمال الملک بود و تصاویر و چهره‌های متعددی از افراد مشهور بر روی فرش بافت. از این زمان به بعد راهی جدید در تصویر بافی و بافندگی تابلو فرش در ایران آغاز شد. می‌توان اولین حضور انسان به عنوان نقش مایه در فرش را به فرش پازیریک نسبت داد. در دوره صفوی نیز در فرش‌هایی با طرح شکارگاه تصویر انسان را می‌توان مشاهده کرد، اما نمی‌توان این نمونه‌ها را به عنوان فرش تصویری به حساب آورد، زیرا این نقوش به همراه نقش‌هایی از اسلیمی و ختایی برای تزئین فرش استفاده می‌شدند. رواج و تولید فرش‌های تصویری از دوره قاجار شروع شد (ژوله، ۱۳۸۴؛ رشادی، مراشی، ۱۳۹۰).

فرش‌های تصویری با مضمون شخصیت‌های اسلامی در دوران قاجار

برخلاف ممنوعیت‌های تصویرسازی که بعد از ظهور اسلام در مورد تمامی هنرها اعمال شد، اما در دوره قاجار جنبش تصویرسازی در ایران آغاز شد که تمامی آموزه‌های اسلام را در مورد منع تصویرسازی به چالش کشید. در این دوره بود که هنرمندان به بافت تصاویری از افراد مقدس و چهره‌های شاخص دینی از جمله امام علی (ع) و امام حسین (ع) و امام

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

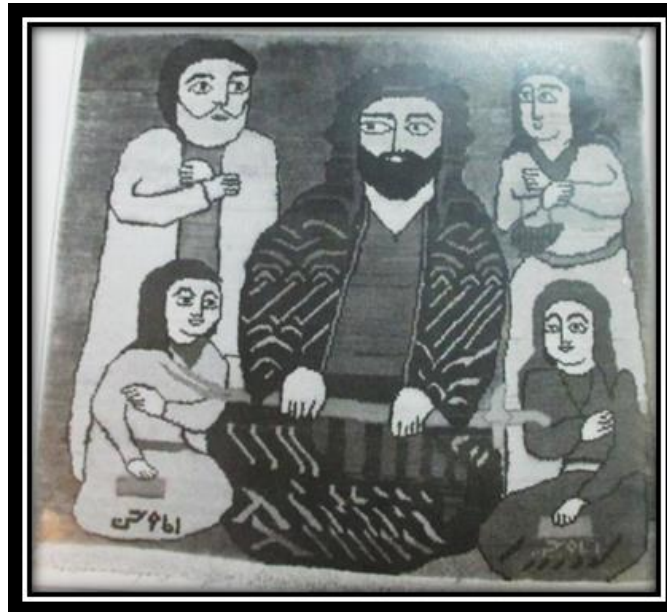
http://seminars.uib.ac.ir/courses

mailto:osrrec@uib.ac.ir

تیرم - چات فروردین 20 اسفند 1399

تیرم - چات فروردین 25 اسفند 1399

حسین (ع) پرداختند. با توجه به مطالب گفته شده در بخش جنبش تصویری قاجار می توان گفت که هنرمند قالیباف این تصاویر را با الگوبرداری از تصاویر چاپ سنگی، نقاشی پشت شیشه و همچنین نقاشی قهوه خانه ای بافته است.

تصویر ۳- فرش تصویری حضرت علی و یارانش (تناولی، ۱۳۶۸)

همچنین فرش هایی با موضوع داستان های دینی از جمله واقعه عاشورا و قصص قرآنی هستند

تصویر ۴- فرش تصویری با مضمون روایی اسلامی (خشکنابی، ۱۳۷۷)

دانشگاه گیلان و هنرستان

http://conferences.uob.ac.ir/conferences

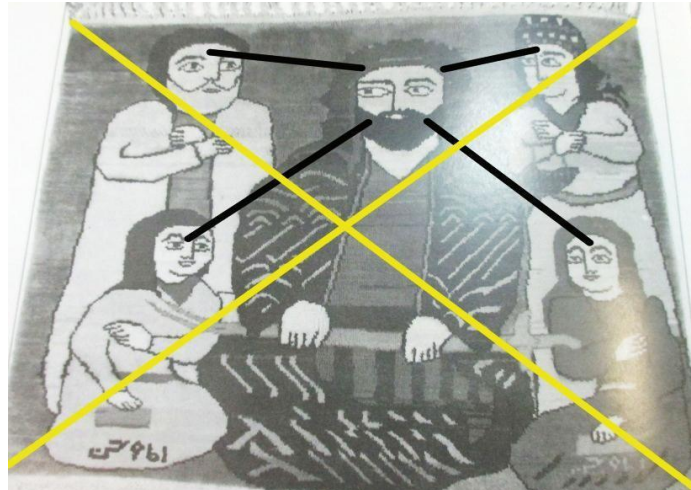
emreco@uob.ac.ir

تیرم - بهمن ماه ۱۳۹۹

۲۵ آبان ماه ۱۳۹۹

تصویر ۳ قالیچه ی تصویری بافت قم، متعلق به اواسط قرن ۱۴ ه.ق است. تارو پود این فرش از نخ و گره آن پشمی است. ابعاد اثر فوق ۶۶*۷۲ سانتی متر است. این اثر در مجموعه خصوصی نگهداری می شود. در این قالیچه شاهد به تصویر کشیدن پنج پیکره انسانی هستیم که سه پیکره در حالت نشسته و دو شخصیت دیگر در پشت آنها ایستاده اند. پیکره اصلی در فرش شمشیری به دست دارد و تصویر دو کودک که در اطراف پیکره اصلی قرار دارند. صورت های تصویر شده به حالت سه رخ نشان داده شده اند.

در این اثر در نظام نشانه ای که شامل نظام کلامی و نظام تصویری وجود دارد. نظام تصویری اثر از پنج پیکره تشکیل شده است؛ پیکره‌های که در وسط تصویر در محل تلاقی قطر های فرش که در تصویر ۵ این خطوط با رنگ زرد نشان داده شده است؛ تصویر به حالت دوزانو و در کمال ادب نشسته است و با توجه به شمشیری که در دست دارد و مشابه ذوالفقار حضرت علی (ع) است می توان گفت که این شخصیت حضرت علی (ع) است که در وسط فرش بافته شده است. ان دو شخصیت دیگر که در کنار حضرت علی (ع) قرار دارند با توجه به نشانگان کلامی که در تصویر دیده می شود تصویر امام حسن (ع) در سمت راست و امام حسین (ع) در سمت چپ است که این دو فرزندان حضرت علی (ع) هستند. تصویر حسنین (ع) با نظم در کنار حضرت علی (ع) قرار دارند. در پشت آنها دو تصویر بافته شده که تصویر سمت راست قنبر و تصویر سمت چپ سلمان فارسی از یاران باوفای حضرت علی (ع) هستند که به دلیل شدن شأن و مقام حضرت علی (ع) و امام حسن (ع) و امام حسین (ع) در کمال ادب و احترام در پشت آنها ایستاده اند. نحوه قرار گیری پیکره ها در تصویر و همچنین کوچکتر نشان دادنشان به نسبت تصویر مرکزی در جهت نشان دادن عظمت و مقام حضرت علی (ع) است. چهار شخصیت به طور متوازن در دو طرف پیکره اصلی قرار گرفته اند و نگاهشان نیز متوجه تصویر مرکزی فرش یعنی امام علی (ع) که مظهر عدالت و فداکاری در بین محبان خویش است که مسیر نگاه در تصویر ۵ با خطوط مشکی نشان داده شده است.

تصویر ۵

با توجه به تصاویر و نقاشی های بجا مانده از دوره قاجار می توان گفت که قالیچه مورد نظر از نقاشی های این دوره الگو گرفته است. در تصویر ۶ نیز تصویر حضرت علی (ع) بزرگتر از چهار پیکره دیگر ترسیم شده است. حسنین (ع) نیز در دو طرف حضرت به حالت دوزانو نشسته و یاران ایشان پشت سرشان ایستاده اند و نگاه هر چهار پیکره متوجه حضرت علی (ع)

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://seminars.usb.ac.ir/201306

mailto:osr@usb.ac.ir

تیرم - هفت فروردین - 20 اسفند 1399

تیرم - هفت فروردین - 25 اسفند 1399

است؛ که تمامی این اتفاقات در فرش مورد نظر نیز وجود دارد. میتوان گفت که هنرمند برای ترکیب بندی از تصاویر نقاشی‌ها استفاده کرده ولی در نحوه تصویر کردن چهره شخصیت‌ها تغییراتی را ایجاد کرده است.

تصویر ۶- امام علی، حسن و حسین (ع)، نقاشی رنگ و روغن روی مقوا، دوره قاجار، کار ابراهیم نقاش باشی اصفهانی
تصاویر بافته شده در قالیچه مورد نظر سه تن از امامان جامعه تشیع امام علی (ع) امام اول شیعیان که حضرت محمد (ص) آخرین پیامبر مسلمانان از طرف خداوند ایشان را بعنوان جانشین و رهبر مردم بعد از خود انتخاب کردند، امام حسن (ع) فرزند حضرت علی (ع) امام دوم شیعیان و تصویر امام حسین (ع) فرزند حضرت علی (ع) (امام سوم شیعیان) هستند.
سلمان و قنبر از یاران با وفای حضرت علی (ع) بودند که در تمام شرایط حضرت را تنها نگذاشتند. در دوران قاجار نیز جامعه شیعه پیرو مجتهدان و عالمان با تقوای زمان خود بودند و در دوران غیبت امام عصر پیروی از این عالمان را بر خود واجب میدانستند؛ از جمله این پیروی‌ها میتوان به تحریم تنباکو توسط ایت الله میرزا حسن شیرازی و همچنین پیروی مردم از علما در انقلاب مشروطه اشاره کرد.
از آنجایی که هنر در این دوره تحت تأثیر شرایط اجتماعی بوده، هنرمند نیز از این شرایط برای خلق آثار هنری خود استفاده کرده است. هنرمند با توجه به آگاهی از مسائل مذهبی دینی و تطبیق آن با شرایط موجود در جامعه به خلق آثاری بسیار زیبا مانند نمونه مورد تحقیق میپردازد.

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://seminars.uib.ac.ir/022000

022000@uib.ac.ir

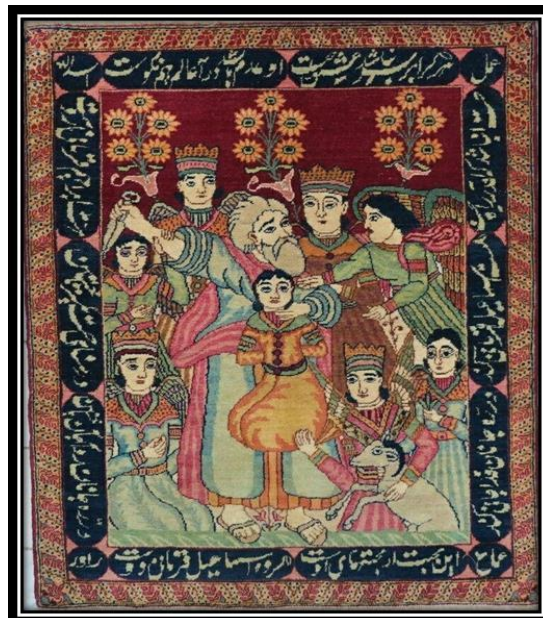
تیرماه - شماره 20 - شماره 1399
پانزدهم - شماره 25 - شماره 1399

اکثریت جامعه ایران را پیروان مذهب تشیع تشکیل می دهند بدیهی است که در تمام آثار هنری به جای مانده شاهد تصاویری از بزرگان و افرادی که برای جامعه شیعه دارای اهمیت و قداست هستند را دید. فرش نیز جزء این هنرهاست و ما شاهد به تصویر کشیدن و بافتن امامان بر روی فرش هستیم.

با توجه به توضیحاتی که در باره یاران حضرت علی (ع) که در تصویر بافته شده اند می توان این نتیجه را گرفت که هدف از به تصویر کشیدن این افراد رساندن این پیام باشد که همیشه باید پیرو و در رکاب امام زمان خود باشند. در جامعه قاجار نیز شاهد اینگونه پیروی ها هستیم زمان قاجار جزء دوران غیبت امام زمان (عج) است و جامعه شیعه پیر و عالمان باتقوا و متعهد زمان خود بودند. در دوران قاجار علما نقش پررنگی را در جامعه داشتند و مردم متدین و متعصب این دوره نیز پیرو علما و فرمانهای آنها بودند که نمونه ای از آن را میتوان در واقعه تنباکو دید که میرزا رضا شیرازی با حکمی استعمال دخانیات را حرام اعلام کرد و به واسطه این حکم و اجرای آن توسط مردم این قرار داد ننگین لغو شد. همچنین نقش علما در جنبش مشروطه و به ثمر رساندن آن بسیار پررنگ بود.

-قالیچه با موضوع قصص قرآنی

دسته دوم از فرش های اسلامی شامل فرش های تصویر با مضمون قصص قرآنی است. در بین داستان های قرآنی داستان به چاه انداختن حضرت یوسف (ع) توسط برادران، داستان قربانی کردن حضرت اسماعیل (ع) توسط پدرش ابراهیم نبی (ع) و داستان معراج پیامبر (ص) از موضوعاتی است که هنرمندان آنها را به عنوان موضوع اصلی اثر خود استفاده می کنند. این داستانها بر روی فرش نیز به ثبت رسیده و ماندگار شده است که از میان آن ها فرشی با موضوع قربانی کردن حضرت ابراهیم (ع) مورد تحلیل و خوانش قرار گرفته است.

تصویر ۷- فرش با موضوع قصص قرآنی، قربانی کردن حضرت ابراهیم (منبع، مجموعه خصوصی آقای صیدی بهرامی)

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://www.sem.ac.ir/sem06

sem06@gu.ac.ir

تیرماه ۱۳۹۹

۲۵ شهریور ۱۳۹۹

تصویر ۷ فرش تصویری با موضوع داستان قربانی کردن حضرت ابراهیم (ع) بافت کرمان است؛ که در مجموعه خصوصی جناب آقای یوسف صمدی بهرامی نگهداری می شود. تار و پود این فرش از جنس پنبه و پرز آن پشمی است. این فرش دارای دو حاشیه میباشد که یک حاشیه بیرونی (طره) و یک حاشیه داخلی (پهن) است، حاشیه بیرونی دارای نقش گل و حاشیه داخلی کتیبه هایی است که داخلشان ابیاتی نوشته شده است. درون متن این فرش را تصاویر انسانی زمینی و آسمانی به همراه تصویر یک قوچ پر کرده است، در بالای متن فرش نیز دسته گل هایی بافته شده است. اشعار موجود در کتیبه های حاشیه اصلی فرش به این شرح است:

هر که را بر سر نباشد عشق دوست او عدم باشد در عالم هم نکوست

دوست نباشد که آمد ز راه دوست دوست اسماعیل قربانی کند

در ره جانان فدا جانی کند این محبت ار محبت های اوست

برده اسماعیل قربانی دوست در ره جانان روا جان باختن

در مشاهی دوست یکسر باختن منت ابراهیم قربانی دوست

تصاویر موجود در فرش سه گروه هستند که عبارتند از گروه اول دو پیکره در مرکز فرش که یکی ایستاده و دیگری زانو زده است و شخصیت ایستاده بزرگتر از دیگر تصاویر کشیده شده است. گروه دوم فرشتگان هستند که در اطراف شخصیت های اصلی فرش قرار گرفته و به آنها نگاه میکنند؛ گروه سوم که قوچی است که در پایین تصویر بافته شده است.

این فرش داستان قربانی کردن حضرت ابراهیم (ع) را به تصویر کشیده است که از جمله داستان های مقدس و مشترک بین ادیان مورد تحقیق (اسلام، مسیح و یهود) است و در کتب مقدس این ادیان از جمله قرآن، تورات و انجیل این داستان به تفصیل بیان شده است. علاوه بر کتب مقدس روایت قربانی کردن ابراهیم نبی (ع) در ادبیات داستانی و همچنین شعر فارسی دارای جایگاه و اهمیت ویژه ای است.

شخصیت های اصلی این داستان حضرت ابراهیم (ع) و فرزندش حضرت اسماعیل (ع) هستند که در مرکز فرش قرار گرفته اند. حضرت ابراهیم (ع) ایستاده و چاقویی در دست دارد و به دلیل جایگاه و مقام بزرگتر از دیگر تصاویر قرار گرفته است. حضرت اسماعیل (ع) نیز در جلوی پای پدر زانو زده و دست و پا بسته و آماده اجرایی شدن فرمان الهی است. گروه دیگر شخصیت ها فرشتگانی هستند که هنرمند برای نشان دادن آنها را در قالب زمینی در آورده و فرشتگانی که در واقعیت دارای جسم مادی نیستند جسم پوشانده و در دنیای زمینی به تصویر کشیده است.

-نتیجه گیری

هنر فرش که تا قبل از این دوره بیشتر پیرو سنت های گذشته خود بود در زمان قاجار رنگ و بوی تازه گرفت و تحت تأثیر گفتمان جدید شکل گرفته در دوره قاجار یعنی مدرنیته قرار گرفت. حضور اقلیت ها در دربار و همکاری آنان با مسلمانان در فعالیتهای سیاسی- اجتماعی سبب شد تا اعتقادات و مقدسات این ادیان بر روی فرش ایرانی حضور پیدا کند. فرش های اسلامی با نمادهای شیعی گری به سه دسته قابل تقسیم هستند.

۱- فرش های محرابی که دارای آیات مربوط به قرآن و ادعیه مربوط به دین شیعه است

۲- فرش های تصویری با تصاویری از بزرگان و افراد مقدس در مذهب شیعه.

۳- داستان ها و قصص قرآنی مانند قربانی کردن ابراهیم و به چاه انداختن یوسف و واقعه کربلا.

گفتمان دینی به وجود آمده در دوره قاجار برخاسته از تغییر و تحولاتی رخ داده در جامعه ایران دوره قاجار بود و تأثیرات آن بر روی فرش‌های تصویری این دوره نیز قابل مشاهده است. تحولات جامعه تا بدان جا پیش رفت که یک پزشک یهودی به دربار ناصرالدین شاه راه یافت و علاقه شاه به او سبب شد تا فرشی با تمام نمادهای یهودی به این پزشک یهودی از طرف ناصرالدین شاه اهدا شود. شاید بتوان این فرش را سرآغازی برای بافت فرش‌هایی با تصاویر مربوط به یهود دانست. نمونه دیگری از این دست را حمایت‌های عباس میرزا از اقلیت مسیحی و حضور این اقلیت به عنوان سفیر در دربار قاجار دانست و تمام این موارد باعث شد تا جامعه نیز به تبعیت از پادشاهان و امرای خود پذیرای اقلیت‌های مذهبی و همچنین تفکر و اعتقاداتشان شود و بافت فرش‌هایی با تصویر حضرت مریم و حضرت مسیح را می‌توان نتیجه این اقدامات دانست. در مورد دین رسمی و گفتمان دینی غالب در جامعه نیز باید گفت که برخی از طرح‌ها مانند طرح محرابی ادامه سنت فرش بافی ایران بود و فرش‌های تصویری تغییرات قابل توجهی کردند، زیرا تصاویری از بزرگان و افراد شاخص و دارای اهمیت که اجازه به تصویر کشیدن آنها در دوره‌های گذشته وجود نداشته در این دوره به طرح فرش اضافه شدند و چهره‌هایی از آنها بر روی فرش بافته شد برای نمونه می‌توان به چهره حضرت علی (ع) و پیامبر اکرم (ص) اشاره کرد. طرح‌های دیگری که در این دوره رواج یافت بافت تصاویری از داستان‌های مذهبی - اسلامی و قصص قرآنی بود.

منابع -

- ادواردز، سیسیل. (۱۳۶۸). قالی ایران. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: فرهنگسرا.
- اتیک، آنت. (۱۳۸۴). فرش‌های دوره قاجار. تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران. زیر نظر احسان یارشاطر. ترجمه ر. لعلی خمسه. تهران: نیلوفر.
- اسکارچا، جان روبرتو. (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند، قاجار. مترجم یعقوب آژند. تهران: انتشارات مولی.
- آهنی، لاله؛ یعقوب زاده، آزاده؛ وندشعاری، علی. (۱۳۹۵). مطالعه قالی‌های درویشی دوره قاجار با تأکید بر قالی‌های نورعلیشاه. دوفصلنامه علمی - ترویجی پژوهش هنر. سال ششم. شماره دوازدهم.
- اردکانی موقتی، زهرا. (۱۳۹۰). بررسی تأثیرات متقابل هنر فرش و عکاسی بر یکدیگر در دوران قاجار. بهارستان: نشریه تخصصی دانشجویان رشته فرش دانشگاه هنر. شماره ۹.
- تناولی، پرویز. (۱۳۶۸). قالیچه‌های تصویری ایران. تهران. سروش.
- تاجبخش، احمد. (۱۳۸۲). تاریخ تمدن و فرهنگ ایران (دوره قاجار). شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- رشادی، حجت‌اله؛ مراثی، محسن. (۱۳۹۰). بررسی جایگاه حاشیه در فرش‌های تصویری دوره قاجار. فصلنامه علمی پژوهشی گلجام. شماره ۲۰.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. تهران: یساولی.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۴). شناخت نمونه‌هایی از فرش ایران. تهران: شرکت سهامی فرش ایران.
- حشمتی رضوی، فضل‌الله. (۱۳۸۰). فرش ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حکمت نژاد، حسن. (۱۳۸۵). قالی ایران زمین گنج بی‌مثال. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

دانشگاه گیلان و علوم انسانی

http://seminars.usb.ac.ir/online

email: online@usb.ac.ir

تاریخ ثبت نام: 20 اسفند 1399

تاریخ برگزاری: 25 اسفند 1399

- صباغ پور، طیبه؛ شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۸). بررسی طرح‌ها و نقوش قالی‌های موجود در موزه فرش ایران. فصلنامه علمی پژوهشی گلجام. شماره ۱۴.
- کلینی، بلا؛ سانتو، ایوان. (۱۳۹۴). هنر ایران عصر قاجار در مجموعه‌های مجارستان. مترجم طاهر رضازاده. تهران: موسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری (متن).
- نصیری، محمدجواد. (۱۳۸۵). فرش ایران. تهران: پرنگ.
- وند شعاری، علی. (۱۳۹۳). تجلی مفاهیم و تفاسیر قرآنی در طرح قالی‌های محرابی درختی دوره قاجار. اولین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه‌های دینی.